

Молдокуматова Н.Т.

ОРУС БЫЛИНАЛАРЫН ЖАНА «МАНАС» ЭПОСУН ИЗИЛДӨӨ ТАРЫХЫ

Молдокуматова Н.Т.

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ РУССКИХ БЫЛИН И ЭПОСА «МАНАС»

N. Moldokmatova

HISTORY OF STUDY OF RUSSIAN BILINS AND EPOS «MANAS»

УДК: 801.81:398.8:82:131

Коомдук-тарыхый эволюциянын ар түрдүү этаптарында элдик оозеки чыгармачылыктын окшош формалары иштелип чыгат. Мунун негизинде ар башка элдин фольклорунун, чыгарманын окуясынын жана эпостук поэтикасынын окшоштугу бар экени ырасталат. Эгерде фольклорду изилдөө боюнча орус илиминин өнүгүү тарыхы эки жүз жылдан ашык мезгилди камтыса, ал эми кыргыз фольклористикасы ХХ кылымдын башында гана бул жааттагы алгачкы кадамдарды таштаган. Орус окумуштуусу жана словениялык изилдөөчү мындай үндөш чыгармалар славяндардын жалпы адабий мурасы болорун билдиришкен. Бул жагдай элдик оозеки чыгармачылыкты тарыхый-типологиялык жактан изилдөөгө жол ачкан. Коомдун өнүгүүсүнүн жалпы мыйзам ченемдүүлүгү сюжеттердин жана жанрлардын пайда болуусун тескеп турат. Жаңы калыптанп келаткан коомдогу өз ара мамиле жалпы фольклордук негизде героикалык коомдун пайда болуусуна шарт түзөт.

Негизги сөздөр: элдик чыгарма, чыгармачылык, фольклор, тарыхый изилдөө, типологиялык изилдөө, өнүгүү, мыйзам ченемдүүлүк, героикалык коом.

На одинаковых этапах общественно-исторической эволюции вырабатываются сходные формы народного творчества. Отсюда возникает и сходство устной поэзии, сюжетов и поэтики произведений у разных народов. Созвучие русского народного поэтического творчества со словенскими поэмами ученые признали единым литературным наследием славянских народов. Все это выступило основой для историко-типологического изучения народного творчества. Изучение былин берет свое начало с середины XIX века, тогда как в кыргызской фольклористике первые серьезные шаги в области изучения народного героического эпоса были сделаны в 20-годы прошлого века. Общими закономерностями развития общества регулируется возникновение жанров, появление сюжетов, которые связаны с первичными формами труда, а затем с общественными отношениями формирующего общества и создание на старой общепольской основе героического общества.

Ключевые слова: народное произведение, творчество, фольклор, исторические исследования, типологические исследования, развитие, закономерность, героическое общество.

At the same stages of socio-historical evolution, similar forms of folk art are developed. Hence the similarity of folklore, plots and poetics of works of different peoples arises. Scientists recognized the consonance of Russian folk poetry with Slovenian poems as a single literary heritage of the Slavic peoples. All this served as the basis for the historical and typological study of folk art. The study of epics dates back to the middle of the 19th century, while in Kyrgyz folklore studies, the first serious steps in the study of the folk heroic epic were made in the 20s of the last century. The general laws of the development of society govern the emergence of genres, the emergence of plots that are associated

with the primary forms of labor, and then with the social relations of a formative society and the creation of a heroic society on the old common folklore basis.

Key words: folk art, creativity, folklore, historical research, typological research, development, regularity, heroic society.

Элдик оозеки чыгармачылык тууралуу орус илиминин өнүгүү тарыхы эки жүз жылдан ашык мезгилди камтыйт. Орус окумуштуусу А.А. Потебня жана словениялык изилдөөчү В. Миклошич славян элдеринин эпосторунун жана лирикалык ырларынын поэтикалык жактан образдуу экенин, чагылдыруу көркөм каражаттарынын ар кылдуулугун баса белгилеп, бул славяндарга укум-тукумдардан берилип келаткан жалпы адабий мурас болору тууралуу пикирин билдиришкен.

Мындай тарыхый-генетикалык байланышты советтик доордун фольклористтери В.М. Жирмунский [6], Б.Н. Путилов [11] дагы аныктап чыгышкан. Ушуга окшош пландагы кээ бир параллелдер Р.З. Кыдырбаеванын «Манас» эпосунун генезиси» аттуу изилдөөсүндө да каралган [9]. Тарыхый-генетикалык байланыштарды өзбек жана кара-калпак элдеринин «Алпамыш», азербайжандардын, түркмөндөр менен тажиктердин «Короглы», «Гёроглы», «Гуругли» аттуу эпосторунан да тапсак болот. Аталган эпостордун айрым жерлеринин жакындыгын башкыр элинин «Орол баатыр» эпосунан да байкалат. Фольклордук чыгармалардын сюжеттеринин окшотуктары өз ара туугандык байланышы жок жана ар башка тилде сүйлөгөн элдердин эпосторунун каармандарынын сүрөттөлүшүнүн жакындыгы, көркөмдүүлүгүнүн өзгөчөлүктөрү бул элдердин узакка созулган маданий карым-катнашынан келип чыккан десек жаңылышпайбыз.

Ал эми «Манас» азыркы учурда дагы эпосту изилдөөнүн жаңы багыттарына дем берүүдө. «Кыргыз элиндеги башка эпостордон көлөмү жана вариантынын көптүгү менен айырмаланган бул эпос, кыргыз эпос таануу илиминин өзөгүн түзүп, ар түрдүү багытта терең изилдөөнү талап кылат» [7].

Бир элден экинчи элге эпикалык жомоктун көркөм формалары, окуялары, чыгармалардын типтери, көркөм каражаттардын колдонуу ыкмалары канчалык кылымдар кошуна жашагандыктан, өз ара таасир калтырган тыгыз байланыштын аркасы менен өтүп келген. Чыгармалардын сюжеттеринин, обондору-

нун, каармандардын типтеринин, колдонулган көркөм каражаттардын бир элден экинчи элге ооп, өтүп кетишин А.Н. Веселовский «каршы агым» деп тастыктаган, башкача айтканда, бул – белгилүү бир маданий кубулушка муктаждыктын пайда болуусу экени ал окумуштуу тарабынан аныкталган [3].

Чыгармалардын бөлөк элге өтүп кетүү фактылары өткөрүп алуу (көчүрүп алуу теориясы - теория заимствования) катары белгилүү болгон нерсенин негизин түздү. Өткөрүп, көчүрүп алуунун өзөгү фольклордун тарыхында бир элден экинчи элге чыгармалардын, окуялардын жана ыр-күүлөрдүн көчүп жүрүшү, өзүмдүк кылып ылайыктап алып, андан ары колдонуп кетүүсү менен шартталып, элдик оозеки чыгармачылыктын өнүгүүсүндө негизги мааниге ээ экенин белгилеп кетүү абзел.

Орус фольклористикасында бул теориянын жобосун алгачкылардан болуп Ф.И. Буслаев «Перехожие повести» (Колдон колго өтүп келген повесттер) (1874) [3] аттуу макаласында түптөгөнүн билебиз. Мындагы негизги нерсе – бөтөн элдин чыгармасын өзүнө өткөрүп алып жаткан жактын талабына, муктаждыгына ошол көчүрүлгөн чыгармадагы идея, ой, сюжет, мотив сыяктуу нерселер төп келип, суроосуна жооп табылганда гана кабыл алынаарын эстен чыгарбоо зарыл. Алсак, А.Н. Веселовский, А.И. Кирпичников, И.И. Жданов, М.Е. Халанский, А.М. Лобода [4] сыяктуу белгилүү орус окумуштуулары тарабынан сюжеттердин жана мотивдердин башка элдин оозеки чыгармачылыгынан орус элинин фольклористикасына оошуп, көчүп, өтүп кеткени аныкталган учурлар кездешкен. Ошол эле учурда элдик-поэтикалык чыгармачылыктын тарыхындагы көчүп кетүү, окшош болуп колдонулуп калуунун ролуна ашкере басым жасоого болбойт. Бир четинен бул жагдайды эске албай коюу да туура эмес.

Коомдук-тарыхый эволюциянын бирдей, же окшош этаптарында элдик оозеки чыгармачылыктын да окшош формалары жаратылат. Ошол себептен бул жагдай Европа жана Австралия, Африка жана Түштүк Америка элдеринин фольклордук чыгармаларындагы поэтикалык жана сюжеттик окшоштуктардын пайда болуусун түшүндүрүп турат. Ушул нерсенин баары элдик чыгармачылыкты тарыхый-типологиялык жактан изилдөөнүн негизин түзөөрү талашсыз.

XIX кылымдын ортосунан баштап «сюжеттердин өз алдынча төрөлүү теориясы» аттуу багыт калыптана баштаган. Анын негизин Тэлор жана Ленг аттуу англис окумуштуулары түптөгөн. Бул теория орус изилдөөчүсү А.Н. Веселовскийдин «Тарыхый поэтиканын үч бөлүмү» (1882) [4], «Сюжеттердин поэтикасы» [3] деген эмгектеринде олуттуу иштелип чыккан. Бир топ материалга ээ болуп туруп, бир катар маанилүү идеяларды айтып чыккан менен, бирок, Веселовский фольклордун тарыхына ырааттуу тү-

шүндүрмө берген эмес. Бул багытта В.М. Жирмунскийдин аткарган аракеттери зор мааниге ээ. Ал «Элдик героикалык эпос, Сальштыруу-тарыхый очерктери» (1962) аттуу эмгегинде фольклордук типологиялык изилдөөнүн негиздерин иштеп чыккан. Жогоруда аталган теория Б.Н. Путилов, Е.М. Мелетинский, В.М. Гацак жана башка белгилүү советтик фольклористтердин эмгектеринде өзүнүн андан кийинки өнүгүүсүн таап, конкреттүү түрдө колдонулууга ээ болгон. [4].

Былиналардын изилденип башталышын XIX кылымдын биринчи жарымына, бул элдик чыгармалар менен белгилүү тарыхчылар В.Н. Татищев жана Г.Ф. Миллер кызыгып калгандан берки мезгилге тиешелүү деп билебиз [8].

Кийинчерээк былиналардын орус элинин тарыхы менен болгон байланышын аныктоого жогоруда аталган тарыхчылардай эле Кирша Даниловдун жыйнагынын экинчи басылышынын редактору (1818) К.Ф. Калайдович аракет жасаган [8]. Калайдовичтин пикири боюнча, былиналар – бул элдин өзү тарабынан түзүлгөн анын тарыхы болуп саналат. Ал Кирша Данилов былиналарды жаратууга түздөнтүз катышкан деген оюн жазып калтырган. Бул нерсе чындыктан алыс болгон менен, бирок, Калайдович биринчилерден болуп былиналардын маанисин чечмелөөгө аракет жасаганын танууга болбойт. Орус былина изилдөөсүндө мындай кадам тарыхый мектептин түптөлүшүнүн угутун түзүп, кийинчерээк ушул жанрды терең кароодогу негизги мектеп болуп калган.

Тарыхчы Н.И. Костомаров менен публицист жана жазуучу К.С. Аксаков былиналарга тарыхый жагынан баа берүүгө аракет кылышкан [8]. Бирок Аксаков былиналарды славянофилдик жаатта чечмелеп, алардан патриархалдыкты идеализациялоонун жана диний адеп-ахлактын чагылдырылышын издеген.

1841-жылы В.Г. Белинскийдин элдик чыгармачылык жөнүндө бир катар макаласы жарык көргөн, ошондой эле ал Кирша Даниловдун жыйнагына рецензия жазган. Анда ал Кирша Даниловдун чыгармачылыгын ар тараптуу жана прогрессивдүү талдап, чечмелеп берген. Белинский былиналардын патриоттук мүнөзүнө көңүл буруп, алардагы коомдук мамиленин жана элдин жашоо шартынын чагылдырылышына гана карабастан, ошондой эле карапайым калктын тарыхый аң-сезиминин берилишин, физикалык күчтүн поэтизацияланып, даңазаланышын белгилеп кеткен. [2].

Белинский, Чернышевский, Добролюбовдордун көз карашы тарыхый мектептин калыптануусунун уюткусу, негизи болуп калды. Буга дагы бир себеп катары Түндүк фольклорун чогултуп, жыйнап, былиналардын жашап калуусун жеринен көрүп, ал жактан

таланттуу жомокчуларды таап чыккан П.Н. Рыбников менен А.Ф. Гильфердингдин былиналар жөнүндөгү айтылган пикирлери чоң мааниге ээ болгонун белгилеп кетүү зарыл. Бирок, былина изилдөөчүлүктөгү бул процесс Якоб Гримм тарабынан негизделген немис мифологиялык мектебинин тийгизген таасиринин кесепетинен токтоп калган.

XIX кылымдын 50-жылдарынан баштап орус фольклористикасындагы былиналарга болгон мамиледе өзгөчө бир багыт калыптанып баштаган. Эң биринчилерден болуп, Ф.И. Буслаев жана О. Миллер өкүлү катары чыгышкан мифологиялык изилдөө, же болбосо мифологиялык мектеп айырмаланган. Бул мектепке тиешелүү жактын пикири боюнча, эпикалык жанрдын негизинде байыркы мифологиялык жомоктор, легендалар жатат. Башка орус мифологиялык мектептердин өкүлдөрүнүн көз карашынан Буслаевдин көз карашы анын былиналардан элдик аң-сезимдин чагылдырылышын көргөнү менен айырмаланып турган. О. Миллер болсо былиналардын варианттарын өтө чебердик менен салыштырып, былиналарды типтери боюнча бөлүп, аларды дыкат талдап чыккан. Ал биринчи жолу былиналардын тексттерин сын көз караш менен карап чыгып, орус эпосунун негизги мааниси - бул Ата-Мекенди коргоо идеясы экенин аныктаган.

О. Миллер, Ф.И. Буслаев жана А.А. Котляровский тарабынан эмгектердин сынга алынышы – бул мифологиялык мектептин терең кризиске дуушар болгонунан кабар берип турган. Мындан көп өтпөй эле, Буслаев бөлөкчө илимий позицияны кармап баштаган. Орус фольклористикасында (чет жактан оошуп, көчүп, өтүп келген) көчүрүп алуу мектеби калыптана баштаган.

Оошуп кетүү, көчүрүп алуу, же колдонуп туруу теориясы - теория заимствования алгач Германияда пайда болгон жана анын негиздөөчүсү болуп Теодор Бенфей эсептелет. Былиналарды изилдөөдө Орусияда бул теорияны В.В. Стасов, А.Н. Веселовский, М.Е. Халанский, И.Н. Жданов, П.П. Потанин ж.б. колдонгон. Алар былиналарды Чыгыш элдеринин эпосторунан башат алган деп божомолдошкон. Ал эми Веселовский орус былиналарын көп элдин эпосу менен салыштырып, негизинен европалыктардын эпосторуна салыштыруу аспектинде берген; ал эми В.Ф. Миллер – кавказдыктардын эпосторуна салыштырып чыккан.

Көчүрүп алуу теориясына (теория заимствования) жаш изилдөөчүлөр кошулуп, бул теорияны колдоп чыккан. М.Е. Халанский орус былиналарын сербдердин жана хорваттардын ырлары менен салыштырып, эпикалык сюжеттердин оошуп, өтүп кетүүсү тууралуу пикирин айтып чыккан. Көчүрүп алуу теориясын эпосту тарыхый көз караш аркылуу талдоо менен бириктирип кароого умтулуу туура деп

эсептелинген. Мындай багытта изилдөө жүргүзүү И.Н. Жданов тарабынан «Русский былевой эпос» («Орус болмуш эпосу») (1895) аттуу эмгегинде ийгиликтүү жүзөгө ашырылган.

Орус тарыхый мектеби акырындык менен калыптанган. Бирок, былиналарды изилдөөнүн тарыхый принципте жүргүзүлүшү кеңири формада биринчи ирет Л.Н. Майков тарабынан «Владимир циклынын былиналары жөнүндө» (1863) аттуу монографияда аткарылган. Бул эмгекте ал эпостун элдин тарыхы менен болгон байланышына басым жасаган. Майков X-XII кк. былиналардын киевдик циклынын калыптанышын негиздеп, ал эми XII-XIV кк. орус былиналарынын бардык бөлүктөрүнүн топтолушун айкындаган. Л.Н. Майков былиналар зор тарыхый мааниге ээ деп эсептеген жана алардагы баатырлардын образын берүүдө бийик адеп-ахлактык башатты жогору баалаган.

Былиналардын негизги бөлүгүнүн калыптанышын В.Ф. Миллер монголдор басып кирген доорго чейинки мезгилге киргизген. Ал киевдик жана новгороддук циклдарды бирдиктүү деп эсептеп, бул жагдайды Киев менен Новгороддун ар дайым саясий жана экономикалык жактан ажырагыс, тыгыз байланышта болгону менен түшүндүргөн. Владимирдин дооруна Миллер орус жерлеринин биригишкен мезгили катары зор маани берген. Анын пикири боюнча, былиналар ак сарайлардын чөйрөсүнөн кийинчерээк шаардык карапайым калк арасына жайылып, андан соң дыйкандардын арасында таркаган. Бул жерден В.Ф. Миллер дружиналык (кароолдук) былиналардын дагы элдик искусствого жатаарын көз жаздымында калтырып кеткен. В.Ф. Миллердин негизги жаңылыштыгы – бул анын былиналарды тарыхый фактылардын чыныгы чагылдырылышы катары кабыл алганында болгон. Анын илимий тыянактарын А.П. Скафтымов сынга алган [13]. Миллердин көз карашы «Орус элдик эпосунун тармагына жасалган экскурс» («Экскурс в области русского народного эпоса») (1892) жана «Орус элдик кебиндеги очерктер» («Очерки русской народной словесности») аттуу орчундуу эки эмгегинде жыйналган [13].

Советтик илимде былиналардын тарыхый жактан изилденишинде эки ыкма калыптанган: биринчи ыкманы колдонгон окумуштуулар былиналардын тарыхый негизин аныктоого, былинада чагылдырылган окуяларды жана каармандарды табууга, албетте В.Ф. Миллердин методикасын жакшыртып өркүндөтүү менен далилдөөгө аракеттенишкен. Булардын катарына Б.А. Рыбаков, М.М. Плисецкий, Р.С. Липец кирген (Рыбаков Б.А., 1963; Плисецкий М.М., 1962; Липец Р.С., 1964.).

Экинчи ыкманы колдонгон изилдөөчүлөр жогоруда аталган адабиятчылардын көз карашын чечкиндүү түрдө четке кагышкан. Алар былинага карата

ыкма колдонуунун негизине аны көркөм кубулуш катары түшүнүү керек деген пикирди коюшкан. Бул ойду жактагандардын катарына А.П. Скафтымов, В.Я. Пропп, Б.Н. Путилов киришкен.

Жогоруда белгилүү болгондой, бул сөздүн жыйынтыгында былиналарды изилдөөнүн өзү маанилүү ачылыштарга да, жаңылыштык кетирилүүгө да дуушар болуу менен бирге жетишээрлик татаал жолду басканын белгилеп кетүү абзел.

«Манас» эпосун жыйноо жана илимий максаты көздөө менен кагазга түшүрүү XIX кылымдын экинчи жарымынан башталган. Ал эми Манас аттуу баатырдын өзү тууралуу, бирок эпос жөнүндө эмес, жазма эстеликтерде калган маалымат XV жана XVI кылымдардагы булактарда кездешээри белгилүү. Мында фарси тилинде Ахсикант Шах-Аббас уулу Сайф аддин тарабынан жазылган «Тарыхтар жыйнагы» байыркы адабий булак жөнүндө сөз болууда [15].

1895-жылы белгилүү казак окумуштуусу Ч.Ч. Валиханов өзүнүн «Джунгария очерктери» деген эмгегинде кыргыздар менен казактардын жашоосуна тиешелүү болгон тарыхый, этнография, экономика, маданий тармактардын маселелерин талкуулоо учурунда «Манас» эпосуна «Тоо, талаа-түздүн Илиада-сы» деп эң жогорку баа берип кеткен.

Эң биринчи ирет «Манас» эпосунун бардык эпизоддорун толугу менен илимий багытта изилдеп, жазып алууга аракет кылып, жана бул элдик оозеки чыгарма боюнча өз пикирин калтыргандардын бири – бул тюрколог академик В.В. Радлов болгон [12]. XIX кылымдын 60-жылдарында ал кыргыздардын арасында бир нече ирет жүрүп, «Манас» эпосунун тексттерин жазып алган. Ал тарабынан кагазга түшүрүлгөн тексттик материалдар 1885-жылы Санкт-Петербург шаарында кыргыз жана немис тилдеринде жарык көргөн.

Венгр окумуштуусу, ориентолог г.Алмаш 1911-жылы кыргыз эпосуна илимий кызыгуусун арттырып, «Келети Сземле» аттуу журналга айрым бир чечмелөө, комментарийлери менен «Уулу Семетей менен Манастын коштошуусу» аттуу эпизодун басып чыгарган. Советтик мезгилде «Манас» эпосун чогултуп, жазып алуу, басмадан чыгаруу маселесине зор маани берилген. «Манас» эпосун изилдөөнү профессор П.А. Фалев түптөгөн [14]. Ал В.В. Радлов тарабынан жазылып алынып, жарык көргөн материалдардын негизинде эпостун көркөм өзгөчөлүктөрүн талдап, «Манас» эпосунун тексттеринин Кул-Тегиндин урматына багышталган Енисейлик жазуу эстеликтер менен окшоштугу бар экендиги тууралуу эң кызык ой-пикирлерин айтып чыккан.

Айрыкча фольклордун билерманы болгон казак жазуучусу, көрүнүктүү окумуштуу М.Ауэзовдун «Манас» эпосу боюнча жасаган изилдөөлөрү өзгөчө орунду ээлейт. Ал XX кылымдын 20-жылдарынын аягынан баштап өмүрүнүн акырына чейин бул жаатта активдүү эмгектенген.

«Манас» эпосу адам баласынын инсан болуп калыптанышы үчүн тизмектелип айтылган тарбиялык таасири кучтүү уңгулуу, уюткулуу нуска кептерге бай баалуулуктар менен камтылган» [1]. «Манас» эпосун изилдөөнүн баалуулугу мына ушунда.

Жыйынтыктап айтканда, баатырдык коомдун турмушун элдик эпосто чагылдырууда тарыхый чындык менен ойдон чыгарылган көркөм сөздүн айкалышы бар экени талашсыз. Орус былинасын изилдөөгө көп көңүл бөлүнгөн менен, бирок, анын тили архаикалык болуп, окуялары тарыхтан алыс жана ооздон оозго өтүп берилиши бир кылым мурда эле токтоп калган. Былиналар менен кыргыз эпосунун окшоштуктары, үндөшкөн окуялары бар болсо да, айырмачылыктар көп кездешет жана «Манас» эпосу, тирүү чыгарма катары, бүгүнкү күндө өз жашоосун улантууда.

Адабияттар:

1. Абдиева Ж.К. «Манас» эпосунун тарбиялык таасирлери Чынгыз Айтматовдун көркөм дүйнөсүндө / Известия вузов Кыргызстана. №10. 2018. 34-б.
2. Белинский В.Г. Элдик поэзия жөнүндө макалалар (Статьи о народной поэзии) / Булагы: Минц С.И., Померанцева Э.В. Русская фольклористика. М., 1971. - 25-б.
3. Буслаев Ф.И. Народная поэзия. Исторические очерки. СПб., 1887.
4. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. Л., 1940.
5. Гацук В.М. Фольклор жана молдавандык-орус-украиналык тарыхый байланыштар. М., 1975.
6. Жирмунский В.М. Элдик героикалык эпос: Салыштыруу-тарыхый очерк. М.-Л., 1962.
7. Кулалиева К.О. «Манас» эпосунун сюжеттик-тематикалык көрсөткүчү (Түзүү тажрыйбасынан) / Известия вузов Кыргызстана. №10. 2018. - 92-б.
8. Кравцов Н.И., Лазутин С.Г. Орус элдик оозеки чыгармачылыгы. - М., 2003. - 141-б.
9. Кыдырбаева Р.З. «Манас» эпосунун генезиси. – Ф., 1980.
10. Мелетинский Е.М. Фольклордун салыштыруу типологиясы. - М., 1973
11. Путилов Б.Н. Русский и южнославянский эпос. Сравнительно-типологическое исследование. - М., 1971.
12. Радлов В.В. Очерки Джунгарии. - В кн.: Киргизский героический эпос «Манас» / Сб.статей. - М., 1961.
13. Скафтымов А.П. Поэтика и генезис былин. / В кн.: Минц С.И., Померанцева Э.В. Русская фольклористика. М.: Высшая школа. 1971. - С. 256.
14. Фалев П.А. Как строится Кара-Киргизская былина. / Наука и Просвещение, 1922, №1.
15. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>